

Benjamin a maga tragikusan rövidre szabott és kudarcokkal is tarkított életében nagyon kevés alkalommal vehette kezébe saját könyvét. Ha eltekintünk a már Detlef Holz álnéven, Svájcban megjelentetett *Német emberek* című levélválogatástól, akkor csupán a német romantika művészetkritikájáról szóló doktori értekezés, *A német szomorújáték eredete és az Egyirányú utca* jelent meg életében önálló könyvként. Minden további, Benjamin nevét viselő kötet (kivéve persze a *Gesammelte Schriften*) idegen kéztől származó válogatás az amúgy is nagyon heterogén, sokműfajú életműből, vagy éppen kísérlet egységes mű megteremtésére valamely szeletéből kiindulva. Önmagában nincs hát semmi szokatlan Szabó Csaba vállalkozásában, aki válogatóként, fordítóként, szerkesztőként és a jegyzetek összeállítójaként új, önálló kompozíciójú Benjamin-kötetet jelentetett meg. Marad azonban legalább két érdemi kérdés: vajon húszévnnyi kihagyás után épp ezekkel a szövegekkel kellett-e előrukkolni? S miként ítéljük meg az újonnan készült fordításokat? Lássuk előbb az első kérdést.

Ha a válogatás elvei iránt érdeklődünk, a kettős utószó ígér igazítást. Első része (*Bevezető helyett*) kissé sejtelmes-lírai hangon idézi meg Benjamin alakját, a második rész (*A kötetéről*) van hivatva számot adni a válogatásról. Mindjárt első mondatával meghatározza vállalkozása jellegét: „Walter Benjamin legkülönfélébb írásait próbálja egyszeri könyvvé »kirakni« (313. old.), s egyben számvetést ígér »a szerző eddigi magyar nyelvű fogadtatásáról« (uo.). Ami ez utóbbit illeti, a korábbi kötetek felsorolásánál sokkal többet nem tudunk meg, tetézve azzal az igen csak vitatható állítással, amely szerint „a magyar nyelvű Benjamin – akár a folyamatosan intenzív német, francia vagy amerikai recepciójára pillantunk, akár más huszadik századi, jelentős hatást kiváltó német gondolkodók magyar recepciójával vetjük össze – mintha kicsit elkallódott volna” (uo.). Ami a kortárs német gondolkodókat illeti, ez biztos nem így van: ha csak a Benjaminsal legközelebbi rokonságot tartó két gon-

SZÓ SZERINT?

dolkodót említjük, Adorno és Bloch egyaránt sokkal rosszabbul járt. Blochtól egyetlen, talán nem is igazán fontos mű jelent meg magyarul, miközben legfontosabb írásai, mindekenélőtt a *Geist der Utopie* és a *Das Prinzip Hoffnung* ma is kiadatlan. Adornótól valamivel több olvasható, de az életmű egészéhez viszonyítva kiáltoak a hiányosságok. Csak a legfontosabbakat említve: kiadatlan a Kierkegaard-könyv, az *Ästhetische Theorie*, a *Minima Moralia* és a *Negative Dialektik*. Erre a helyzetkülönbségre csak azért érdemes felhívni a figyelmet, mert részben ez határozza meg egy új Benjamin-kötet lehetséges pozícióját.

A kötet öt csoportba sorolja választott írásait, ezekkel reprezentálva Benjamin arcképének mozaikköveit. A kronológiailag is kiindulásnak tekintett nyelvfilozófiai jellegű írások után következnek az irodalmi tanulmányok, azután a műfajilag nehezen besorolható, általában azonban ön-életrajzi fogantatású, a szépprózával rokonságot tartó szövegek, utóbb egy válogatás a befejezetlenül és megszerkesztetlenül maradt *Passagen-Werk* töredékeiből, végül pedig levelek. Ezek a műfajcsoportok kétségkívül a benjamini életmű reprezentatív összetevői, csakhogy reprezentatív Benjamin-kötetünk van már: az *Angelus Novus* (1980) bizonyít, mégpedig nagyon is magas színvonalon és háromszor ekkora terjedelemben. Kiegészítésül pedig ott a *Kommentár és prófécia* (1969, nem 1966, mint ahogy a jelen kötet utószavában áll), vitatható fordításokkal és szerkesztői elvekkel (szerepel benne például egy *Allegória és szimbólum* című írás, amely valójában *A német szomorújáték eredete* második, *Allegória és szomorújáték* című részének első egyharmada, ami azonban sehonnan nem derül ki), de mégis fontos szövegekkel és az első magyarországi megjelentetés dicsőségével. Ezt a

műfajt megismételni, akárha immár ciklusokba rendezett szerkezettel, az eddig töredékesen közölt valódi szerzői ciklusok (*Egyirányú utca, Berlini gyerekkor ezerkilencszáz táján*) megint csak töredékes, sőt esetleges, a korábbiakkal részben átfedő, azokat itt-ott kiegészítő, de ki nem teljesítő formában véleményem szerint indokolatlan. Az új kötet természetesen árnyalja az eddigi képet, először szerepeltet magyarul fontos szövegeket, amilyen például *A nyelvről általában és az ember nyelvéről* című, korai tanulmány vagy a nagyszerű Proust-írás, és elsőként közöl mutatóna az életművet lezáró, egyre megkerülhetlenebbnek látszó hatalmas műből, a *Passagen-Werk*ből. Egészében mégsem igazi esemény. Inkább fájó hiányérzetet kelt olvasójában, aki úgy érzi: megint nem a felnőttek asztalához ültettek minket, csak másnapra hívtak, morzsabálba.

Akkor már inkább radikálisan kellett volna felfogni az „egyszeri könyvvé kirakni” programját, montázs (vagy éppen Benjamin kedves kifejezésével: *konstellációvá*) rendezni a kevert műfajú szövegeket, titkos áthallásokat mutatva fel, arra a motivikus építkezésre koncentrálni, amelyről a kötet összeállítója is megemlékezik (314. old.). Ez persze nagyon is „szerzői” kötet lett volna, egyfajta „Benjamin-Werk”, de hát az összeállító láthatólag amúgy is törekedett erre, hiszen mind újrafordította a kötetbe tematikus megfontolásokból beillesztett, korábban magyarul valahol már megjelent szövegeket. Valamiféle, szerzőjét tekintve korlátozott, szövegeiben viszont bőven mért variáció lehetne egy ilyen kötet arra a Benjamin által eltervezett, de sosem megvalósult elképzelésre, hogy könyvet állítsunk össze kizárólag idézetekből. Vagy lehetne montázs, képes kínai összerakós játék, *tangram*, *cassette* – aminek a második császárság idején terjedő divatjáról Benjamin beszél a *Passagen-Werk*ben (F 6, 2), benne a konstrukciók iránt feltámadó érdeklődést és a kubizmus előzetes megsejtését véelve felfedezni. Ekkor azonban a hagyományos műfaji csoportosítás helyett sokkal rafináltabb, mintegy önmagában jelentésteleli elrendezés kívántatik, hiszen e ki-

■ Walter Benjamin: „A szírének hallgatása”. Válogatott írások. Válogatta, fordította és szerkesztette, a jegyzeteket a német kiadás nyomán összeállította Szabó Csaba. Osiris, Bp., 2001. 317 old., 2280 Ft

rakós játékok (vagy a montázs) igazi belső sokértelműségét éppen a geometrikus szabályok vezérelte felszíni és az egyes elemeken látható ábrázolások tartalmi összefüggéseinek feszültsége adja.

Kínálkozik persze egy másik lehetőség is. Sokkalta aláztosabb és kényelmetlenebb, ámde talán fontosabb: ki kellene már végre adni az eddig kiadatlan Benjamin-írásokat. Egészben. A teljes *Egyirányú utcát*, a teljes *Gyermekévek Berlinben a századforduló tájánt* (lehetőleg az első változattal, a *Berlini krónikával* együtt), vagy akár az összes nyelvfilozófiai és metafizikai tanulmányt, amelyeknek a korábbiaknál bővebb megismertetését a kezünkben tartott kötet is célozza, mindenekelőtt azonban a német romantika kritikafogalmáról szóló doktori disszertációt és a *Passagen-Werket*. Ez utóbbi kétségtelenül hatalmas vállalkozás lenne, fordító és kiadó számára egyaránt, de ha e kötet összeállítójának szavaival megpróbálunk „némiképp elébe is menni a szerző iránt újra megélnékülö érdeklődésnek” (313. old.), akkor elkerülhetetlen lesz, ugyanis ennek az érdeklődésnek világszerte minden bizonnyal ez a mű áll a középpontjában.

Fordító legyen a talpán, aki hitelesen tolmácsolni tudja a *Passagen-Werk* töredezett, eleve többnyelvű, nagyon sok nyelvi és stílári réteget (egyenes idézetek, parafrázisok, kommentárok, aforizmák, hosszabb elvont gondolatmenetek) magába foglaló szövegegyüttesét. Fordítási nehézségek azonban a kerekre kimunkált Benjamin-tanulmányokkal is akadnak. Benjamin ugyanis egyszerre a század egyik legeredetibb gondolkodója, és egyik legkifinomultabb német írója. Így együtt és összefonódottan. Ezért azután mondatai váratlan dolgokat fogalmaznak meg, váratlan alakban. Nehéz mire támaszkodni. A szokásos körkörös reménytelenség. Meg a jó helyen belépni a körbe vigasza. Csak ezzel a jó hellyel is vigyázni kell. Adódik ugyanis egy halmazati nehézség: Benjamin maga is megfogalmazta, persze a fent vázolt sejtelmes alakban, a maga fordításeszményét. Kézenfekvőnek látszhat tehát, hogy ezt

válasszuk kiindulópontul. Fordítsuk a szerzőt annak megfelelően, ahogy ő a fordítás feladatát megszabta *A műfordító feladata* című írásában, amely immár két fordításban is rendelkezésünkre áll. Látszólag leginkább gyakorlati, szabályként is követhetőnek tetsző megállapítása a következőképpen hangzik: „Az igazi fordítás átetsző, nem fedi el az eredetit, nem állja el előle a fényt, hanem engedi, hogy a tiszta nyelv, mintegy saját médiumán át felerősítve, csak annál teljesebben hulljon az eredeti műre. Erre mindenekelőtt a szintaxis fordításában követett szó szerintiség kényszerít, és éppen ez a szó szerintiség mutatja a szót, nem pedig a mondatot, a fordító őselemeként. Mert a mondat az eredeti mű nyelve előtt emelkedő fal, szó szerintiség az árkádja.” (80. old.) Eltekintve most attól az érdekes aktuális kérdéstől, vajon az utolsó mondat fordítása megfelel-e a szöveg által sugalltának, amennyiben ugyanis a szigorú szó szerintiségnek szintaktikai párhuzamot kell eredményeznie, sőt ez is a célja – ekkor viszont a magyar mondatba már értelmezésként kerül az amúgy nagyon furcsán ható „árkádja” genitívus, a német ugyanis szigorúan párhuzamos szerkezetű (*Denn der Satz ist die Mauer vor der Sprache des Originals, Wörtlichkeit die Arkade*). Általában véve is komolyan fontolóra kell vennünk, vajon szabad-e Benjaminget konzekvensen eme nagyon kockázatos fordítói felfogás „szó szerinti” alkalmazásával magyarítani. E felfogás háttérben világosan kitapintható romantikus és kabbalisztikus eredetű megfontolások állnak; metafizikai elképzelések következetes gyakorlati megvalósítása azonban súlyos csapdákat rejt. Benjamin is tisztában van ezzel, amikor Hölderlin egyébként ősképek tekintett görög fordításai kapcsán leszögezi: „Éppen ezért fészkel bennük, más veszélyeknél előbb, minden fordítás iszonytató és eredendő veszélye: hogy az így kitágított és áthatott nyelv kapui összecsukódnak, és a fordítót hallgatásba zárják. A Szophoklész-fordítások – ez volt Hölderlin utolsó műve. Bennük az értelem szakadékból szakadékba zuhan, és végül szinte elveszni látszik a nyelv feneketlen mélyein.” (83. old.)

Efféle félelmetes szakadékok nem nyílnak meg Szabó Csaba fordításában, de azért kátyúk nehezítik az előrehaladást. A kötet telis-tele van nehézkes, esetenként az eredeti segítségével alig érthető mondatokkal. Csak néhányat idéznék közülük, az egyszerűség kedvéért mindet a már említett fordítás-tanulmányból.

Időnként egyszerűen a német szó és mondatrend megtartása a bűnös: „Hogy nem csupán az organikus testiségnek tulajdoníthatunk életet, még a legelfogódottabb gondolkodás korszakában is sejtették.” (73. old.) (*Daß man nicht der organischen Leiblichkeit allein Leben zusprechen dürfe, ist selbst in Zeiten des befangensten Denkens vermutet worden.*) Elég lenne akár csak megfordítani a tagmondatok sorrendjét, máris elfogadható magyar mondatot kapnánk. Máskor bizonyos kötőszavak hibás használata miatt értelmetlen a mondat: „A fordítás tehát az eredeti művet – ironikusan – legalább annyiban véglegebb nyelvi területre ülteti át, ahogyan ebből a mű már semmiféle fordítás révén el nem mozdítható, hanem oda csak mindig újból és más részeit érintve emelhető.” (77. old.) (*Übersetzung verpflanzt also das Original in einen wenigstens insofern – ironisch – endgültigeren Sprachbereich, als es aus diesem durch keinerlei Übertragung mehr zu versetzen ist, sondern in ihm nur immer von neuem und an anderen Teilen erhoben zu werden vermag.*) Túl az „ironikus” pontatlan beszúrásán, hiszen így leginkább magára az átültetésre, nem pedig a „véglegesre” vonatkozik, az „als” nyilvánvalóan nem „ahogyant” jelent, hanem talán „mivelt”, vagy a magyar mondat szerkezetére tekintettel leginkább „amennyibent”. Megint máskor valószínűleg a mondat fogalmazása közben változott a koncepció, a mondat azonban csak részlegesen követte e változást: „Mert kiolvashatunk és lefordíthatunk ugyan a fordításból annyi közlést, amennyit csak akarunk, és lefordíthatjuk, mégis érintetlen marad az, amire az igazi fordító munkája irányul.” (uo.) (*Mag man nämlich an Mitteilung aus ihr [ti. Übersetzung] entnehmen, soviel man kann und dies übersetzen, so bleibt dennoch dasjenige unberührbar zurück,*

worauf die Arbeit des wahren Übersetzers sich richtete.)

Hasonló példák hosszan sorolhatók volnának, a néhány idézett mondat is csak válogatás egyetlen tanulmány szomszédos oldalairól, ráadásul olyan esetben, ahol rendelkezésre állt egy helyenként talán vitatható, mégis sokban eligazító korábbi változat Tandori Dezsőtől. Akadnak azonban más természetű fordítási problémák is.

A Proust-írásban olvasható a következő, első látásra tökéletesen értelmetlen állítás: „És a spontán visszaemlékezésnek ez a műve, amelyben az emlékezés az irányválasztás, és a felejtés a cédula, nem sokkal inkább ellendarabja-e Pénelopé művének, semmint képmása?” (127. old.) Ha a hermeneutikai méltányosság szép erényével élve feltételezzük, hogy Benjamin mond ugyan sejtelmes dolgokat, de értelmetlenségeket nem, akkor most talán érdekes a „szószertiség” korábban némiképp megkérdőjelezett fogalmához folyamodni, ha nem célként is, de eszközként. A zavar két szóból ered: az „irányválasztás” önmagában talán még elmenne valahogy, de a „cédula” itt teljesen kontextus nélküli. Az eredetiben *Einschlag* és *Zettel* áll. A szótár szerint az *Einschlag* egyáltalán nem jelent irányválasztást, jelent viszont többek közt vetülékfonalat. A *Zettel* első jelentése valóban „cédula”, de jelent sok minden más is, többek között a „láncfonalak

összességét”, ami a szövőszékre felvan feszítve. Proust műve lehet, hogy ellendarabja Pénelopé művének (ugyanis „itt a nappal bontja szét azt, amit az éjszaka szőtt, 127. old.), ettől azonban még szöveg és szöveg, emlékezés és felejtés szálaiból összeszöve. Ezeket a sokadik szótári jelentéseket senki emberfiának nem kötelessége ismerni (töredelmesen bevallom, hogy a láncfonal kifejezést nemhogy németül, magyarul sem ismertem), de a fordítónak kötelessége kikutatni őket, ráadásul gond nélkül fellelhetők a közönséges Német–Magyar Nagyszótárban. A fordításokat egyébként Berényi Gábor ellenőrizte „szakmai szempontból”, és a fordító külön is köszönetet mond neki az utószóban.

Vannak persze szótárral megoldhatatlan nehézségek is. A késői Benjamin talán legfontosabb terminusa a *Dialektik im Stillstand*. Fordításának buktatóiról egyszer már írtam is e lapokon (*BUKSZ*, 2000. tél). Olyan fogalmilag is indokolatlan csinálmányt azonban, amilyen „a szünetelés csendjében megállt dialektika” (226. old.), semmiféle nehézség nem indokolhat. (Fogalmilag azért indokolatlan, mert a *Stillstand*nak legfeljebb metaforikusan van köze a csendhez, a kifejezés egésze mögött a történelmi helyzet előidézte dinamikus erőegyensúly áll, senki nem szüneteltet semmit, csupán a szemben álló erők, átmeneti kiegyenlítettségük miatt, nem bírnak egymással.)

Az utószó egy passzusa megerősíteni látszik ama kezdeti előfeltevé-sünket, hogy a szöveg nehézkessége mögött talán tudatos, bár erősen vitatható fordítói szándék rejlik: „Meg kell azonban említeni, hogy Benjamin nemcsak változatos és retorikusan telített, de egyúttal fölöttébb kifinomult és a német nyelv lehetőségeivel gyakran szinte rokontalan módon élő prózát ír. Stílusának összetettsége nyelvezetének igen sajátos, szembeötlő, de a nyelvvel korántsem önkényesen bánó töredezettségével jár együtt. A fordítás e tekintetben kísérlet kíván lenni azzal, hogy mire képes és hogyan viselkedik az egyik nyelv egy bizonyos, megrepedéséig telt plaszticitású, a szót a mondatból való kirepedéséig terelő nyelvezete a másik nyelvben (anélkül persze, hogy a nyelvnek valamiféle alanyi jogú, önelégült fragmentalizálása volna). (315. old.)

Most azonban újfent elbizonytalanodva kezdhethetnénk előlről: ezt az utolsó mondatot az eddigi előfeltevés már nem képes megmenteni, még elviekben sem, hiszen itt nem fordítással állunk szemben.

Újabb előfeltevést azonban nem tudok kidolgozni. Nagyon sajnálom, szerettem volna csupa jót írni, már csak Benjamin iránti elfogultságomban is. Nem sikerült. „*A szirének hallgatása*” sajnos sziréndalnak bizonyult.

SOMLYÓ BÁLINT